

TARİX

İSMAYİL HACİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

“NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ” NAXÇIVAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN MÜHÜM MƏNBƏYİ KİMİ

Məqalədə XVI əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuş və bununla əlaqədar osmanlılar tərəfindən “Naxçıvan sancağı” adlandırılan Naxçıvan diyarının ərazisi, yayayış məntəqələri, əhali haqqında müfəssəl məlumat verilir. “Müfəssəl dəftər”də verilən məlumatların Naxçıvan tarixi üçün əhəmiyyəti göstərilir. Əhalinin siyahıya alınması, məğlubiyyəti, təsərrüfat həyatı, toplanan vergilər və onların növləri təhlil edilir. Aydın olur ki, “Müfəssəl dəftər” əhaliyə vergiləri sistemli şəkildə yığmağa yönəldilsə də, burada Naxçıvanın XVI və XVIII əsr tarixini, tarixi coğrafiyasını və onlarla sahələri öyrənmək və erməni iddialarına obyektiv və tutarlı cavab vermək üçün materiallar yer alır.

Açar sözlər: “Müfəssəl dəftər”, sancaq, osmanlılar, vəqf, bənnak, ağca, iskalə, mənbə.

Zəngin tarixə malik olan Naxçıvan diyarının öyrənilməsində bir sıra mənbələrin əvəzsiz rolu vardır. Bu mənbələr içərisində müxtəlif dillərdə yazılmış və xarici ölkə arxivlərində saxlanılan sənədləri xüsusi ilə qeyd edə bilərik. Haqqında bəhs olunan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” Türkiyənin Başbakanlıq Arxivində saxlanılan və Naxçıvanın XVI və XVIII əsr tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayan “Dəftərlər”dən ibarətdir. Həmin “Dəftərlər” akademik Ziya Bünyadov və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Hüseməddin Məmmədov (Qaramanlı) tərəfindən əldə edilmiş, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və kitab halında 1997 və 2001-ci illərdə çap edilmişdir (2, 3). Min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603-cü illər) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdir (3, s. 5).

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni osmanlılar vergi verməli olan əhaliyə vergilərin nizamlı şəkildə toplanılması məqsədi ilə hazırlayıblar. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri iki nüsxə olaraq hazırlanmış (digər “müfəssəl

dəftərlər" kimi – I.H.) və 27 avqust 1727-ci ildə İstanbulda Divanda təsdiq olunmuşdur (2, s. 5).

"Müfəssəl dəftər"ın tərtib və təsdiq edildiyi vaxtda Naxçıvan şəhəri və əyalətə daxil olan ərazilər Osmanlı imperiyası tərəfindən tutulmuş və sancaq (əyalət) kimi onun ərazisinə daxil edilmişdi. O dövrdə, yəni XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağının ərazisi 14 nahiyədən – Naxçıvan, Əlinca, Sair-Məvazi, Dərə-Şahbuz, Mülki Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz nahiyələrindən ibarət olmuşdur (2, s. 8).

XVIII əsrin 20-ci illərində osmanlılar Naxçıvan ərazisində Naxçıvan sancağı ilə yanaşı Ordubad sancağını da yaratmışdılar. Lakin ehtimal edilir ki, bu sancaq ancaq bir neçə il mövcud olmuş, sonra Naxçıvan sancağının tərkibinə qatılmışdır (3, s. 11). Osmanlılar Naxçıvan sancağı üçün ayrıca bir "Müfəssəl dəftər" tərtib edərkən Zar, Zəbil və Şərur nahiyələri Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılmış və İrəvan əyalətinin tərkibinə birləşdirilmişdir. Sonradan Ordubad, Bazarçayı və Ağcaqala nahiyələri ləğv olunmuş, Sair Məvazi, Qışlağat və Dərələyəz adlı yeni nahiyələr yaradılmışdır. Naxçıvan sancağının ərazisi və inzibati bölgüsündə aparılan dəyişikliklər nəticəsində bu diyarın inzibati bölgüsü yuxarıda qeyd olunan 14 nahiyə formasında qalmışdır. Naxçıvan sancağının ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən xeyli böyük olmuş, Ermənistan Respublikasının Əzizbəyov, Yeqheqnadzor, Cermuk, Sisyan və Məğri rayonlarının ərazisini də əhatə etmişdir. Naxçıvan sancağı 315 yaşayış məntəqəsindən ibarət idi. Nahiyələr üzrə bu aşağıdakı kimi idi: Naxçıvan nahiyəsinə – 12, Əlinca nahiyəsinə – 26, Sair-Məvazi nahiyəsinə – 16, Dərəşahbuz nahiyəsinə – 21, Mülki-Arslan nahiyəsinə – 8, Məvaziyi-Xatun nahiyəsinə – 9, Qarabağ nahiyəsinə – 15, Qışlağat nahiyəsinə – 11, Dərəşam nahiyəsinə – 4, Azadçıran nahiyəsinə – 37, Şorlut nahiyəsinə – 5, Dərənürgüt nahiyəsinə – 5, Sisyan nahiyəsinə – 42, Dərələyəz nahiyəsinə – 102 yaşayış məntəqəsi daxil idi (2, s. 8). Ümumilikdə isə, şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr, çame vəqfləri, zaviyə vəqfləri, mədrəsə vəqfləri, məzrələr, çiftliklər, qışlaqlar və yaylaqların sayı 330-a çatırdı.

"Müfəssəl dəftər"də, onun tərtib və təsdiq edildiyi 1727-ci ildə 315 (326) yaşayış məntəqəsindən xeyli hissəsində heç kimin yaşamadığı qeyd olunur. Həmin kəndlərin boşalmalarına əsasən aşağıdakı amillər səbəb olmuşdu: 1. Ardaarası kəşilməyən müharibələr, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan əyalətinin gah səfəvilər, gah da osmanlılar tərəfindən işğal olunması, bunun nəticəsində əhalini zərərləndirən qatma-qarışıqlıq. 2. Süni sürətdə müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlıları iki hissəyə parçalamaş şizlik və sünnilik. 3. İşğalçılar tərəfindən yerli əhalinin zorla başqa yerlərə köçürülməsi və əsir aparılması. 4. Vergilərin hədsiz dərəcədə çoxluğu və ağırlığı olmuşdu (7, 1998, 25 iyul).

"Müfəssəl dəftər"də göstərilən faktlardan aydın görünür ki, sünni-şia məsələsi yerli əhalinin başına bəlalar açmışdı. Belə ki, osmanlıların hakimiyyəti

dönəmində qızılbaşlar – şialər, səfəvilərin işğalı dövründə isə sünnilər öz kəndlərini tərk edib getmiş və bir daha bu yerlərə qayıtmamışlar. 1727-ci ilə Naxçıvan sancağında 63 boş kənd olmuşdu. “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftər”inə görə, Naxçıvan sancağının tərkib hissəsi olmuş Bazarçayı, Şərəbxana, Zar, Zəbil nəhiyələrinin əhalisi öz yurdlarını tərk etmişlər. Bu nəhiyələr üzrə 74 kənd və 1 məzrə kimsəsiz qalmışdır (3, s. 12). Digər nəhiyələrdə də xeyli sayda boşalmış kəndlər var idi. Dərələyəz nəhiyəsində olan 102 kənddən 32-də əhali yaşamadığından passiv fəonda keçmişdir (6, 1997, 26 mart). Bura Qaşqa, Qozluca, Cəfərlı, Urnut, Ərdəlas, Əyrili, Günnüd, Ağcavənd və s. daxildir. Bu dövrdə ərazidə yaşayan azərbaycanlı əhali başqa yerə getdiyindən burada azərbaycanlı əhalisi azalmış və nəticədə bir neçə nəhiyədə kəndlərin sayı da aşağı düşmüşdü. Məsələn, Dərəşəm nəhiyəsində cəmi dörd kənd, Dərənürgüt nəhiyəsində altı kənd, Şurut nəhiyəsində beş kənd qalmışdı (2, s. 30, 32).

Göründüyü kimi, “Müfəssəl dəftər”də Naxçıvan sancağının ərazisi, inzibati bölgüsü, nəhiyələri, nəhiyələrə daxil olan yaşayış yerləri və onların adları haqqında geniş məlumatlar vardır. Bu və digər cəhətlərə görə “Müfəssəl dəftər” Naxçıvan tarixi üçün əvəzsiz mənbədir. Burada həm də Naxçıvan ərazisindən toplanan vergilərin miqdarı və növləri, sancağın təsərrüfat həyatı, əhalinin sosial-iqtisadi durumu, vergiyə cəlb olunan şəxslərin adı və ata adları, müxtəlif məscid, karvansara, dükən, bazar, hamam və b. haqqında geniş məlumat almaq mümkündür.

“Müfəssəl dəftər”də əhalidən vergilərin toplanması, onların miqdarı, sayı haqqında zəngin məlumatlara rast gəlinir. Aydın olur ki, bölgənin böyük ərazi-inzibati bölgüsü olan Naxçıvan sancağının 9.788 vergi verəni xəzinəyə hər il 2.629.059 ağca vergi verirdi. Bunun da əsas hissəsi Dərələyəz (16 faiz), Azadçıran (15,5 faiz), Naxçıvan (12,3 faiz) və Qarabağ (11,2 faiz) nəhiyələrinin payına düşürdü (2, s. 8-9).

“Müfəssəl dəftər”də gətirilən faktlardan aydın olur ki, Naxçıvan sancağından təxminən 70 adda vergi toplanmışdı. Onları növünə görə 4 qrupa ayırmaq olar: 1. Kənd təsərrüfatına aid vergilər (buğda, arpa, düyü, darı, pambıq, çəltik, tütən, mərcimək, noxud, gülül, paxla, məş, pərinc, sumax, kərdiyar, ispança, gənəgərçək, soğan, kələm və başqa tərəvəz məhsullarına görə alınan vergilər). 2. Heyvandarlığa aid vergilər (qoyun və keçi üçün alınan vergilər (adətinağnam, ağıl, qışlaq, yaylaq, otlaq üçün vergilər, dəvə, at, qoyun və b. bacılar və vergilər). 3. Məişət xarakterli vergilər (subay, qız və dul qadın üçün gəlir, bənak (evli), işlənmiş günah, törədilmiş cinayət üçün – badi-hava, yava və qaçqın, rəsmi-cürm və s., qul, cariya və kənizlərin sərbəstlik almaları üçün, varissiz ölənlərin mirasının satışından, itirilmiş mallar, sahibsiz və itmiş sayılan heyvan, qaçmış qul və cariylərin satışından gələn gəlirdən alınan vergilər və məhkəməyə çağırılmaq üçün ödənilən xərclər. 4. Peşəyə görə vergilər (şamxanaya, sabunxanaya, boyaqxanaya, bəzirxanaya, dəyirmanə, dükanlara, dükən yerinin

icarəsinə görə, yapçı, qantar, un qapanı və b. vergilər, bazar bağı, intisab, ding, bezdamğası, rahdarlıq, kətan, qayıq, iskalə).

Vergilər pulla və natura ilə ödənilirdi. "Müfəssəl dəftər"ə əsasən müəyyən etmək mümkündür ki, sancaq üzrə hər il 60,3 ton pambıq, 624 ton buğda, 574,3 ton arpa, 20 ton darı məhsulları istehsal olunmuşdur.

Naxçıvan sancağında 125 mindən çox qoyun və keçi olmuşdu.

Yığılan vergilərdən müəyyən sahələrdə işləyənlərə maaş verilir, təmir və tikintilərə vəsait ayrılırdı. Vergilərdən imam üçün 20, xitabət üçün 25, müəzzin üçün 12, qəyyum üçün 8, mütəvvəl üçün 15 ağca maaş verildirdi. Ordubad mədrəsəsində təhsil alan hər tələbə 5 ağca alırdı. Vergilərin müəyyən hissəsi vəqflərin, camələrin, mədrəsələrin, onların tikintilərinin təmirinə sərf edilirdi. Vergilərdən gələn gəlirdən Osmanlı dövlətinin ayrı-ayrı kəndlərə təyin etdiyi zabıtlara da çatırdı. Beləliklə, ağır vergi sisteminin tətbiq edilməsi əhalinin getdikcə daha da yoxsullaşmasına gətirib çıxarırdı. Ona görə də sancağın bir sıra yerlərində narazılıqlar baş qaldırıb, üsyanlar olurdu.

"Müfəssəl dəftər"də Naxçıvan sancağının əhalisi, onun tərkibi, vergi mükəlləfiyyəti daşımaları, şəhər və kənd əhalisi arasındakı nisbət, əhalinin etnik-dini tərkibi haqqında da geniş məlumatlar vardır. 1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə əsasən Naxçıvan sancağında 6037 nəfər vergi mükəlləfiyyəti daşıyan şəxs olmuşdur. Bunun da 1728 nəfəri şəhərlərdə, 4209 nəfəri kəndlərdə yaşayırdı. 1727-ci ildə isə Naxçıvan sancağında 9788 nəfər vergi verən qeydə alınmışdır. Şərur və yeni yaradılmış Sədərək nahiyyəsini də burə əlavə etsək Naxçıvan sancağında 11.792 nəfər vergi mükəlləfiyyəti daşıyanlar olmuşdur (3, s. 12). Qeyd etməliyik ki, "Dəftər"i tərtib edən məmurlar şəxslərin adını yazdıqları zaman həmin şəxsin ailə vəziyyətinə dair qeydlər də edirdilər. Məsəl üçün, Ordubad şəhərinin mərkəzi hissəsində yaşayan vergi verənlərin arasında 56 evli, 31 subay, Anbarasda – 104 evli, 69 subay, Məngisdə – 59 evli, 46 subay, İstəraqda – 51 evli, 15 subay, Sərsəhər məhəlləsində – 113 evli və 74 subay adam yaşayırdı (5, 1985, 13 sentyabr). Bu ona görə idi ki, evli və subaylardan, digər əlamətlərə görə də insanlardan müxtəlif cür vergi alınırdı. Osmanlılar qadın və uşaqları, qoca və şikəstləri, xəstə adamları, zəhni işlə məşğul olanları bütün vergilərdən azad etmişdilər. "Dəftər"ə görə Ordubad şəhərində 2650 nəfər adam yaşayırmış. Bunlar şəhərin məhəllələri üzrə aşağıdakı kimi imiş: Şəhərin mərkəzində 211 nəfər, Anbarasda 689 nəfər, Sərsəhərdə 639 nəfər, Məngisdə 341 nəfər və İstəraqda 240 nəfər.

"Müfəssəl dəftər"də Naxçıvan sancağı əhalisinin etnik tərkibi barədə də dolğun məlumat var. İrəvan əyalətinə aid edilmiş Şərur və Sədərək nahiyyələri də daxil edilməklə, Naxçıvan diyarının əhalisinin 70 faizinin azərbaycanlılar olduğunu müəyyən etmək mümkündür (4, s. 425). Əyalətdə qeyri-müsəlmanlar da yaşamışlar. "Müfəssəl dəftər"də ayrı-ayrı nahiyyələrin adda-budda kəndlərində 1 nəfərdən 9 nəfərə qədər qeyri-müsəlmanların yaşadığı göstərilir. Vergiyə cəlb olunanların siyahısından görüldüyü kimi Sancağın ərazisində erməni-

lər, kürdlər, frənglər də olmuşlar. Qeyri-müsəlmanlar, etnik-millî qruplar azlıq təşkil etmişlər. "Müfəssəl dəftər"də Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən mənfur ermənilərə qarşı kifayət qədər faktlar vardır. İrəvan əyaləti də daxil olmaqla, ərazidəki Azərbaycan-türk mənşəli yer-yurd adları (8, 2006, 19 oktyabr), bugünkü Ermənistanın bir sıra rayonlarının Naxçıvan sancığının tərkib hissəsi olması, əhalinin böyük hissəsinin azərbaycanlılardan ibarət olması, Naxçıvan sancığında dini müəssisələr, təhsil müəssisələri, karvansaralar və s. haqqında verilən məlumatlar da bu əyalətin heç vaxt erməni torpağı olmadığını bir daha təsdiq edir. Bir cəhət də ciddi maraq doğurur və erməni iddialarını rədd edir. Belə ki, qeyri-müsəlman millətindən olanların yaşadığı kəndlərin adları əsasən Azərbaycan mənşəlidir. Məsələn, Qazançı, Cənnəb, Dərəşam, Baş kənd, Azadçıran, Arpa, Civa, Ələyaz, Üstün, Qaraqaya, Gələncəvir, Yuxarı Əylis, Aşağı Əylis və b. Qeyri-müsəlmanlar mövsümi iş görmək adı ilə bu yerlərə, əsasən dağ və dağətəyi kəndlərə gəlir, özlərinə oturaq həyat təmin etdikdən sonra isə tədricən daha münasib kəndlərdə cəmləşirdilər. 1727-ci ildə iki-iki, üç-üç nəfər qeyri-müsəlmanın yerləşdiyi kəndlər əsasən sancığın Sisyan, Dərələyəz nahiyələrində olmuşlar. Sonra isə tədricən Qarabağ, Qışlaqat, Dərəşam, Azadçıran nahiyələrinin bir neçə dağ və dağətəyi kəndlərində toplaşaraq ticarətlə, sənətkarlıqla, əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışlar.

"Müfəssəl dəftər"də Şorur nahiyəsində iki kürd kəndinin – Aşağı, Yuxarı Kürd kəndlərinin adları çəkilir. Yezdabad kəndində yaşayan qeyri-müsəlmanlar əsasən yezdi kürdləri olmuşlar və onlar tədricən müsəlmanlığı qəbul etmişlər. Həmin kəndlərin adını saxlamağa da lüzum qalmamışdı. Bu da məlumdur ki, Osmanlı sultanları əyalətlərə böyük vəzifələrə əsasən kürd feodal-larından təyin edirmişlər (7, 1998, 26 iyul). Bu kürdlərin əyalətlərə, nahiyələrə yayılmasının əsas səbəblərindən biri budur. Məhz Qışlaq nahiyəsində Yezdabad kəndinin, Şorur nahiyəsində iki kürd kəndinin meydana gəlməsi bu dövrə təsadüf edir. Sancığın ərazisində digər etnik-millî qruplara mənsub olan əhali də yaşamışdır. Frəng tayfasından olan 89 nəfər (Bənəniyar kəndində), 81 nəfər (Cəhri kəndində), 40 nəfər Zimmi keçidi kəndində yaşamışlar.

Sancığın ərazisində dini müəssisələr, mədrəsələr, kilsələr, monastirlər, karvansaralar mövcud olmuşdur ki, "Müfəssəl dəftər"də bunlar haqqında məlumat verilir. Ərazidə cəmi üç kilsə və 1 monastir qeydə alınmışdır. Onlardan biri 3 nəfər qeyri-müsəlmanın yaşadığı Sisyan nahiyəsinin Bələk kəndində, ikincisi Dərələyəz nahiyəsinin üç nəfər qeyri-müsəlmanın yaşadığı Kısək kəndində, üçüncüsü isə Əlinca nahiyəsinin 153 nəfər qeyri-müsəlmanın yaşadığı Şurut kəndində – təqribən 100 nəfər zina tayfasının tərk-i-dünyalıq olub yaşadığıları Qızlar kilsəsi, habelə Nurgüt monastırı idi (7, 1998, 26 iyul). Lakin müsəlman-lara aid dini müəssisələr, onların vəqfləri demək olar ki, bütün nahiyələrdə, on-ların əksər kəndlərində olmuşdu. XVII əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş məşhur osmanlı səyyahı Övliya Çələbi göstərmişdi ki, təkcə Naxçıvan şəhərində 70 ibadət-xana və cəme, 40 məscid, 70 karvansara olmuşdu. "Müfəssəl dəf-

tər"də Naxçıvan nahiyyəsində Sultan Murad, Həzrət Paşa, Xaçaparaq camelərinin, Ordubad qəsəbəsində Mirzə İbrahim mədrəsəsinin, Sultan Muradın böyük cəməsinin Ordubaddakı vəqflərinin adları çəkilir. Sultan Murad cəməsinin vəqf-naməsinə görə, bu vəqfin bir çox gəlir obyektı – 150 dükən, bir hamam və karvansarası olmuşdu. Hər bir dükənin illik gəlirindən vəqfin hesabına 20 ağca, hamamdan – 3500 ağca, karvansaradan isə 18 min ağca ayrılmışdı ki, bu da Sultan Murad cəməsi vəqfinin illik gəlirini 24.5 min ağcaya çatdırırdı (5, 1985, 13 sentyabr).

"Müfəssəl dəftər" də Naxçıvan sancağında fəaliyyət göstərən karvansaralar (Seyid Qazi karvansarası, Hacı Səidin karvansarası, Ağahüseynin karvansarası, Ağ Mirzə karvansarası), bazar və dükənlər (Xətib bazarı, Xətibin dükənini, Tağıbəyinin dükənini, Şeytanbazar, Meydan Çarşısı, Çanaq çarşısı, Türcü çarşısı, Səşəhər bazarı), hamamlar (Bazarbaşı hamamı, Təknə hamamı), dəyirmanlar (Naxçıvan şəhər dəyirmanı, Ordubad şəhər dəyirmanı, Aşağı məhəllə dəyirmanı, Yuxarı məhəllə dəyirmanı, Həsənin dəyirmanı, Hüseynin dəyirmanı) haqqında da müfəssəl məlumatlar verilmişdir (8, 2006, 19 oktyabr). "Dəftər"dən məlum olur ki, Naxçıvan şəhərində 191, Ordubadda 210 dükən olmuşdur (7, 1998, 28 iyul). Naxçıvandakı dükənlərdən 83-ü ayrı-ayrı adamların istifadəsində olan dövlət dükənləri, 96-sı isə xüsusi şəxslərin dükənləridir. Ordubaddakı dükənlərdən 15-i Sultan Muradın Böyük cəməsinin Ordubaddakı vəqfinə, 30-u Mirzə İbrahim mədrəsəsinin vəqfinə, 24-ü isə şəxsi adamlara məxsus olmuşdur. Bunlardan başqa Ordubadda 3 karvansara, bəzixana, sabunxana və hamamlar olmuşdur.

"Müfəssəl dəftər"də gətirilən faktlardan, o cümlədən vergiyə cəlb olunmuş Ordubad şəhəri yaxınlığındakı İskəlonin, habelə Əylis kəndi yaxınlığındakı bərənin, Culha (Culfa) yaxınlığındakı İskəlonin olması faktları sübut edir ki, o dövrdə Araz və Arpa çaylarında qayıqçılıq inkişaf etmişdi. Ordubad şəhər yaxınlığında tikilmiş İskəlonin əsas vəzifəsi Araz və Arpa çaylarının vəziyyətini daim nəzarət altında saxlamaq olmuşdu. Osmanlı hökuməti İrəvana Naxçıvan sancağından asan yolla taxıl göndərmək məqsədilə Arpa çayını gəmiçilik üçün yararlı hala gətirmişdi. Osmanlılar tərəfindən Ordubadda Araz çayı üzərində tikdirdikləri İskəla tacirlər tərəfindən geniş istifadə olunurdu ki, bu da xəzinəyə böyük gəlir gətirirdi. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, xəzinənin Ordubaddan götürdüyü gəlirin (64 min ağca) mühüm bir hissəsi (12 min ağca) osmanlıların tikdirdiyi İskəlonin payına düşürdü (5, 1985, 13 sentyabr).

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"nin tarix elmi üçün, xüsusilə Naxçıvan tarixi üçün mühüm əhəmiyyəti bir də ondadır ki, burada gətirilən faktlar – şəhər, qəsəbə, kənd, qışlaq və yaylaq, insan adları, əhalinin etnik-millət tərkibi, ərazi bölgüsü, əhalinin məşğuliyyəti, dini tikililərin miqdarı tam inandırıcı surətdə təsdiq edir ki, Naxçıvan sancağı azərbaycanlıların sıx yaşadığı Azərbaycan torpağıdır.

XVI-XVIII əsr mənbələrində Naxçıvan diyarının şəhərləri kimi Naxçıvan və Ordubadın adı qeyd edilir. XVI əsrin II yarısından etibarən isə şəhərlər sırasında Culfanın (Culha) da adı çəkilir. Lakin İrəvan əyalətinin və Naxçıvan sancığının "Müfəssəl dəftər"lərində Culfanın "kənd" ("qəzə") olduğu yazılmışdır (1, s. 368; 2, s. 162-163). "Dəftər"də Naxçıvan şəhərinin 11, Ordubad şəhərinin isə 5 məhəllədən ibarət olduğu göstərilir. Naxçıvan şəhərinin əhalisinin sayı 1590-cı ildə 5 min nəfərdən çox olmuşdu (3, s. 15). Təqribən 137 ildən sonra, yəni 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərinin əhalisinin sayı artmaq əvəzinə azalaraq 4 min nəfərə yaxın olmuşdu. Müvafiq olaraq, Ordubad şəhərində də əhalinin sayının 1500 və ya 3000 nəfər olduğu göstərilir. Naxçıvan şəhərindəki əhali sayının azalması qeyri-təbii ölüm və məcburi köçlərlə əlaqədər idi.

"Müfəssəl dəftər"lərdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin məhəllə adları göstərilmişdi. Aşağı və Yuxarı məhəllələrdən ibarət olan Naxçıvan şəhəri 1727-ci ildə 11 məhəlləyə çevrilmişdi: Qaziyyə-cahan (Xacə Mirixan), Seyid Hüseyn, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Günbəz (Nuri Kamanlar), Bala, Hacıbəy, Xuzamərək, Tizxıran, Qala məhəllələri. XVI əsrin sonunda Ordubad şəhərində 5 məhəllə olmuşdu: Mingis, Anbaras, Sarşəhər, Kürdətal (Meydan), Əzamina. 1727-ci ildə isə şəhərdə 4 məhəllə var idi: Mingis, Anbaras, Sarşəhər və İçtərəngə. "Dəftər"də Ordubad haqqında olan məlumatlar üç hissədən ibarətdi: birinci hissədə şəhərin mərkəzi, ikinci hissədə şəhərin ayrı-ayrı məhəllələri və nəhayət kəndləri barədə məlumatlar toplanmışdır. "Dəftər"in Ordubada aid hissəsində həm şəhər həyatı, həm şəhər əhalisinin kənd təsərrüfatıyla məşğul olurlarına dair zəngin material vardır. Naxçıvan və Ordubad şəhərləri mühüm ticarət mərkəzləri idi. Burada boyaxana, sabunxana, şamxana və qəssabxanalar olmuş, böyük bazarlar fəaliyyət göstərmişdir. "Müfəssəl dəftər"də Naxçıvanda duz istehsal olunduğu və duz kəşənlərdən ildə 210 min ağca vergi alındığı da göstərilmişdi.

"Müfəssəl dəftər"də sancığın ərazisində olan coğrafi adlar, xüsusilə kəndlərin adları da Naxçıvan haqqında erməni "alimlərinin" yalan və böhtan yazdıqlarını və danışdıqlarını bir daha sübut edir. "Müfəssəl dəftər"də onomastik vahidlərdən olan antroponimlər, oykonimlər, fitonimlər, ktematonimlər haqqında da geniş məlumatlar vardır. Erməni tarixçiləri bilməmiş deyillər ki, sancığın ərazisində olan kəndlərin hamısının adları Azərbaycan – türk mənşəli olmuşdur.

Bələliklə, haqqında bəhs etdiyimiz "Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri" bizə çox maraqlı məqamlardan xəbər verir, tarixi köklərimizin müəyyən səhifələri haqqında həqiqəti açıb xalqımıza çatdırmaqda mühüm mənbə kimi tarixi qaynaqlarımız silsiləsində özünə layiqli yer tutur. Naxçıvanın XVI və XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində "Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri" qədr əhəmiyyətli tarixi qaynaq mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, 342 s.
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
3. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 s.
5. Bünyadov Z., Məmmədov H. Naxçıvan "dəftəri". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1985, 13 sentyabr, № 37 (2172).
6. Budaqov B. Naxçıvan dəftəri. "Naxçıvan" qəz., 1997, 26 mart, № 23 (207).
7. Rəhimov K. Azərbaycan-Oğuz diyarı. "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ni oxuyarkən. "Xalq qəzeti", 1998, 25 iyul; 26 iyul; 28 iyul. № 196 (22.896), № 197 (22.897), № 198 (22.898).
8. Bağirov A. "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə onomastik vahidlər. "Elm" qəz., 2006, 19 oktyabr.
9. Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.

Исмаил Гаджиев

«ПОДРОБНЫЙ РЕЕСТР НАХЧЫВАНСКОГО САНДЖАКА» КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАХЧЫВАНА

В статье дается подробная информация о Нахчыванском крае, входившем в конце XVI и начале XVIII веков в состав Османской империи и поэтому названным османами «Нахчыванским санджаком», о его территории, населенных пунктах и населении. Показывается важность сведений, данных в «Подробном реестре», для истории Нахчывана. Анализируется перепись населения, занятость, хозяйственная жизнь, собираемые налоги, их виды. Несмотря на то, что «Подробный реестр» был составлен с целью упорядочения налоговой системы, из него можно получить сведения о Нахчыване XVI и XVIII веков с точки зрения его истории, географической истории и многих других областей знания, что позволяет дать объективный и сильный отпор армянским притязаниям.

Ключевые слова: «Подробный реестр», санджак, османы, вакуфы, беннак, ахча, пристань, источник.

Ismail Hajiyeu

**"THE DETAILED REGISTER OF NAKHCHIVAN SANJAK" AS THE
SUBSTANTIAL SOURCE OF THE RESEARCH INTO THE
HISTORY OF NAKHCHIVAN**

The extensive information is given about the territory, settlements, population of Nakhchivan land called "Nakhchivan sanjak" by ottomans because of it was annexed to the Ottoman Empire during end of the XVI and beginning of the XVIII centuries, the significance of the information given in "The Detailed Register" for the history of Nakhchivan is noted in the paper. The population census, the pursuits, the economical life, the collected taxes and their kinds are analyzed. It is clear that although "The Detailed Register" is aimed to collect the taxes from the inhabitants systematically, herein the materials exist for research into the XVI and XVIII centuries' history of Nakhchivan, the historical geography and territory, and for responding to the claims of Armenians objectively and neatly.

Key words: *"The Detailed Register", sanjak, ottomans, akhcha, wharf, source.*